

Осдж өргдджен хальмг улсин литератур

Өдгэ цагт хальмг улс кемджэн уга ик байрта баяна, юнъгад гихлэ. Коммунистическ партин ленинск ЦК-н болн энъкр Советск правительствин нилчэр таньгъчнь Хальмг Автономн Советск Социалистическ Республикд хуврв.

Мана таньгъч автономн республикд хуврлгын, хальмг улсин тууджд туурсен, темдгтэ өдр — эврэ сэн дурар Арэсэд ирдж ордж өгснэ, 350 жилин бониг укгхар кеджэх белдврлэ харгьджана.

Эн байрта Йовдмуд бичэчврин эврэннь Республиканск III-ч, Цуг-арэсэн 1-ч болн Цугсоюзин III-ч хургудт сэн белдвр кеджэх мана литератормудин билгин, үүдэвринь элвэдж, өргмджинь өскв.

Хальмг литератур ик гидг байн, кезэньк эврэннь авйаста, юнъгад гихлэ, энүнд хальмг улсин хуучн культур кевтэн шиньгрдж, Моньгын болн Кореин, Китдин болн Индин культурла унгарн негден залгьлдата.

XVI зун жилин чилгчэр, XVII зун жилин эклчэр моньгыл яста хальмгуд, нойдуд хоорндан сá булалддж ноолдлгэнд тесдж ядад, гашута зовльн-түрү үздж, дегд даньгдхларн, Кид Моньгыл хойран газриг хайад, барун-ар үзгт баях Орсин ор ордж нүүсмн. Тегэд энд, орсин газрт Советск күдр орн-нутгин олт-амтнэ иньглгч бүлд, хальмг улс социалистическ шин джиргьлин ба-йран болн кишгэн олсмтэ.

Монькинд джиргьлтэ, түрхиг эс медж, кишгн делгрдж йовхиг мбрэддж, хальмг улс күцл кедж, эврэннь баатр эпос «Джаньгьртан», дуудлг дуудтан орулдж, туудждан кедж йовсн. Алдр Октябрьск социалистическ революцин дилврин хөөн кү-цв.

1940 жил советск общественность өргмджтэгьэр темдглсн «Джаньгьрин» 500 жилин бөнэ байр, Советск Союзин цуг олт-амтнэ культури ик сэн өдрн болсмн.

Хальмг жаньгьрчнр болн йөр-рэлчнр — олт-амтнэ ду дуудлг, йөр-рэл тавдг, туул келдг улс, кесг зун джилмүдин эргид түрэд-зүдэд йовсн бийнь, күцл кедж йовсн орн-нутган мбрэддж, тендн

«Укл уга монькин орта, Урглджд хөрн тави наснь дүрэр баядг.

Увл уга хаврин кевэр, Зун уга намрар.

Даарх киитн угагьар, Халх халун угагьар, Сер-сер гисн салькта, Бүр-бүр гисн хурта, Бумбин орн болна».

350 жил урд, эн күцл болгч орн-нутган хаяддж, эврэ сэн дурар ирдж, хальмгуд орсин орнд ирдж орсмн. Терүнэс нааран тегэд эврэннь хув-джиргьлэн алдр орс олт-амтнэ залгьад, улм гашута зовльн-гас малиг харсн олт-амтн, гетлгсн олт-амтн гидж хальмгуд эднэй нерэддгн — зөв.

Хальмг улс алдр орсин орнд эврэ сэн дурар ирдж, 1608 жил орлгн, ик гидг прогрессивн чинртэ баясмн. Тегэд чиги эннь хальмг улсиг амни йргьлгнэс гетлгэд, кели-

ДЖИМБИН БЕМБЯ,
Хальмг бичэчрин Союзин
оргокомитетин ахлач, КПСС-н
Хальмг обкомин сеглйтр.

ämtни делгрлгин эв-аргь теткэд, орс келн улсла экономическ болн культури халхин йилгьэн сэн залгьлда бэрхдн сэн гидг таал учрасмн. Орсин орнд эврэ сэн дурарн ирдж орлгн, уг сүүлдн, Алдр Октябрьск социалистическ революцин дилврин хөөн хальмг улсин келн-ämtни болн социальн делгрлгин кергт, Советск Хальмгин экономикаин болн культури бөдлггин болн цецлггин кергт йилгьэн эрхн нилчэн үзүлсмн.

Хальмг болн орс улсин иньглгтн тахшдж батрлгн, оньгдан, сэн джиргьлин төлэ хамдан негддж ноолддж, оньгдан, сэн хув хаяддж хамдан зүткдж йовлгьна темдг болджана. Иван Болотниковин көлтврт крестьян, хазг улсин бослгьнд, Степан Разина байачудин өмнэс крестьянск бослгьнд, Емельян Пугачевин көлтврт болсн крестьянск даянд хальмгуд орлцен болдг. Туурген орс цергин зерглэнд хальмгуд орсин газр, эврэннь шин Төрскин — Арэсэг газадин орлудин булагьачирас харедж йовсмн. Хальмгин 30 миньгын мөртэ церг, Плтава шидр шведск церг хамх цокдж, уга келгьнд, Петр 1 толгьалсн цергин тоод орлцсмн. Хальмгин гурвин полк орсин олт-амтн, Наполеона өмнэс болсн Төрскин даянд орлцдж, туурсен болдг.

Алдр орс улс, түрүн болдж, эднэ зөргтэ көдлмшч класс, Арэсэн цуг олт-амтнэ догшин хоргн болгч хаана йосиг диллгьн, цуг күмни тууджд шин цаг секлэ. Алдр Октябрьск социалистическ революцин күчтэ делгрлг хальмг теегин тагчг өнцг болгьнд күрв.

1918 жил Хальмгин газрт түрүн болдж Советс бүрдэгдлэ. Эн Советс, цагьачудин болн контрреволюцион бандсин өмнэс ноолдлгьнд күч-көлч олиг өргэр хамцулгьнд центрмүдн болчасмн.

Күч-көлчнрин алдр вождь болн багш Ленинэ «Хальмг ахир-дүүнр!» кесн тууджлгч дуудврин үгмүд, өргн теегэр дүүрэн болдж доньгьдла.

«Хальмг ахир-дүүнр! Тана газритн цагьачудин бандас сулдххмн. Мана көдлмшч-крестьянск правительство болн энүнэ Улан Церг бас сулдхлгьни төлэ ноолдджана. Болв äмтнэ цусн багьар асхддж, эн сулдхлгьн шулугьар кегдхин төлэ хаана генералмудин, цагьачудин өмнэс цуг хальмг äмтн негн метэр босдж, Улан Церг Деникиниг шулугьар хамх цокхд нөжд болх зөвтэ.

Хальмг ахир-дүүнр! Тана олт-амтнэнтн хувнь Тана гартнн.

Цугьар Улан Цергт орцхатн! Деникинэ цагьачудин хазг бандин өмнэс цугьар босцхатн!

Эврэннь Советск йосан харсхд цугьар босцхатн!» — гидж 1919 джилин июль сард В. И. Ленин дуудла.

В.И. Ленинэ дуудврин хэрүд, цуг мана теегэр партизанск отрядс

болн мөртэ улац сотньс бүрдэгдлэ. Түрүлэд негдгч, дакад хойрдж хальмг мөртэ цергин полкс бүрдэгдлэ. Эн цергүдин даячнр «Улан Хальмг» гидг түрүн газет хальмг келэр эклдж барлдж гаргьсмн. Эн газет, шүлгүд, келврмүд, очеркс эклдж барлгдла.

Мана цагт, Алдр Октябрьн герлэр сарулдсн хальмг литератур өнъг гарч цецлгь. Мана литературин гол жанрнь — поэз. Гражданск даянэ хаалгьд, шин джиргьлин төлэ кегч халун ноолдана галд мана революционн поэз төрлэ. Хальмг түрүн мөртэ цергин даячнр, эднэ политкомиссар поэт-ду гаргьач Канука Хартин бичдж гаргьсн дуд дуулддж йовчхасмн. Хальмг улс ода бийнь тер авта революционн дуудиг дуулцхана. Тер дуудин кесгн кезанэс нааран олт-амтнэ дуд болчхв.

Күч-көлч оли олт-түрүгьэсн болн даджрлгьнас гетлгьн, олт-ämtни үүдэгч чидлн делгрхд кергтэ цуг эв-аргьиг өргэр бүрдэв. Советск йосна цагт хальмгуд дундас кесг оли айта гидг бичэчнр-поэтнр, прозаикүд, драматургс гарцхав. «Уршгта Улав Мандж» гидг повестин, келврмүдин «Враг» гидг хураньгьун, «Ик герин бички эзнэ», нань чигн произведеньсин автор Манджин Нимгрин (1936 жил өнггрв) бичсн тоотиг умшачнр саянэр меддж дурлцхана. «Өнггрсн цагин үн» гидг повестин, «Чүүчэ» болн «Бумбин орн» гидг пьесмүдин автор — Басньга Баатрин (1944 жил өнггрв), шидрхи «Советск писатель» издательств орс келэр гаргьсн «Теегин үрн» гидг поэмин, шүлгүдин «Болд зүркн» гидг хураньгьун автор — Сусен Аксенэ, шүлгүдин «Байр», «Булг», «Мана чидл» гидг гурвин хураньгьусин автор — Инджин Лиджин, кесг шүлгүдин, поэмсин, повестьсин автормуд — Нармин Морхаджин, Эрнджана Константинэ, Көктэн Элдэн, Дорджин Басньгин произведеньсиг бас умшачнр таасдж умшчхана.

Мана орн-нутгт социализмин тууджлгч алдр дилврмүд, агьу-ик орн-нутгин йоста эзнэ болгч советск күн төрлгьн, советск олт-амтиг коммунизмин хаалгьар залгч туурсен Коммунистическ партин гардгч нилч, хальмг поэтсиг болн прозаикүдиг шин-шин произведеньс үүдэхдн омгшана.

Өдгэ цагин баядл — мана литератормудин голлгч болн йилгьгч темнь. Москвад, СССР-н бичэчрин Союзд баядл литературин Ах курс соньсач, мана айта гисн поэтсн негн Көглтн Даванэн темэр ик гүджрмг кевэр көдлджанэ. Арвин дөрвтэгьэсн ави эн эклдж бичлэ. 1940 жил — арвин наямтандн — «Багь насни шүлгүд» гидг энүнэ хураньгьу гарла.

Энүнэ үүдэгьач үүлдврн сүл хойр джилин эргид нег үлү ик ашгта болв. Эн хойр джилин эргид «Моабитск түүрмд», «Ситари Дэвни туск поэм», «Дурн болн дан», «Днепр гол гатлгьн», «Багь наста малчнр» болн «Адучин шүүвр» гидг 6 поэм дакад 150 шаху шүлг бичснн.

Эвтэ келн билгэрн болн поэтн (Цаарнхкнь 2-ч халхд).

Өсдж өргдджен хальмг улсин литератур

(Чилгчнь).

ческ билг-эрдмин чидлэрн, үр Көглтин Даваан «Моабитск түүрмд» гидг поэм, советск хальмгин поэзин тас-рха сән произведень болджана. Поэмд советск оln-әмтнә бәәдл-джиргьлд болсн тууджлгч алдр ик йовдлмуд, Советск Союз Төрскән харслгьна Алдр дәәнә джилмүдт немецк-фашистск булагьачнрин өмнәс советск оln-әмтнә кесн баатр, чиирг ноолдан бичгддженә. Поэмин товчлгч сүл бөлгнь, дәәнә гол үүл татачнрин 1946 джилд болсн Нюрнбергск заргьд нерәдгдсмн.

Поэм, мангьгдин поэт — герой, ода Ленинск мөрән лауреат Муса Джалилд нерәдгдсмн. Советск орн-нутгин залу зөрмг патриотин бәәдл-джиргьлд поэт Көглтин Дава 3 мингьгьн мөртә эпическ ик произведень бичхднь өргмдж өгсмн.

Ода фашизмин болн реакцин боть-хагта дольган империалистическ зәрм орн-нутгиг шинәс цокджах цагт Кугультиновин поэм нег үлү эркн чинртәгьяр соньсгддж күнъкннә. Мана кишгтә эндркин төлә әмн джиргьлән өгсн улс: «Әмд бәәх улс мад-ниг бичә марттн» гидж дуудджана.

Үр Көглтин Дава — оlnа шунлтта көдләч болн гүдждрттә халун публицист болджана. «Советский писатель» гидг Московск издательств орс келәр Көглтин Даваан шүлгүдин болн поэмсин хурангьгьу гаргьджана, мана Хальмг республикин издательств болхла, энүг хальмг келәр гаргьджана.

Эн джилин март сард республикин күч-көлсчир, оln медг поэт Инджин Лиджиг СССР-н Деед Советин депутатд сунгьгад ик гидг иткмджен үзүләд, неринь гаргьв.

Инджин Лиджин шүлгүд болн поэмс, келврмүд болн очеркс оlnд өргәр медгддж дурлгдна. Поэт бийиннь болн өсдж өргджен эврә оln-әмтнә тускар иигдж бичдженә:

Кесг зун джилин туршарт
Күслм бидн Бумб билә,
Маниг Ленин, Коммуна парть
Мандлгч Бумбд күрглә...

Колян Сандж болн Сян-Бельгин Хаср — поэзин чигн, бас тедү мет прозин чигн халхд сәәнәр бичцхәнә. «Бригадир» гидг поэм болн кесг шүлгүд бичсн поэт Колян Сандж «Улада» гидг роман бичдженә. Ончн бөк» гидг поэмин, «Хаалгь» гидг шүлгүдин болн «Шулмс» гидг келврмүдин хурангьгьун автор поэт Сян-Бельгин Хаср А. С. Пушкинә цуг туулиг хальмг келнд орчулсмн.

«Теегин герл» гидг урн үгин нәрн бичгин альманахин гурвн номер гарв, энүнд 30 гар автормудин произведеньс барлгдв. Эн альманахс, Хальмгин, РСФСР-н болн СССР-н бичәчнрин хургудт нерәдгдджен хальмг бичәчнрин үүдәлгьни тооцана рапорт болджана.

Джил хооран литературин болн искусствин төрәр Н. С. Хрущевин келен үг — партийн эркн чинртә документ барлгдла. Хальмг бичәчнр энүг ах заавр гидж авады оln-әмтнә бәәдл-джиргьллә эврәннь залгьлдәгьан улм икәр өргдүлдж батлад, энүнә сәәгьин болн ухан-седклин зүтклин сәәнәр меддт болцхав.

Үр Н. С. Хрущев, бичәчнриг партийн дөнгьчнр гидж келлә. Советск бичәчнр туургсн төрскн Коммунистическ партин итклтә дөнгьчнр болдж дангьин билә, энүнә күнъкл политикиг дангьин мөрддж, итклтә дөнгьчнрнь болад цаарандан чигн бәәхмн.

Бичәчнр партийн зааврар бичнә гидж советск бичәчнриг ховлдж газадин ордудар келдг зергс ховлачнрт М. А. Шолохов сән хәрү өгсмн. Эн иигдж келлә: «Тиим, бидн зааврар бичдвдн, зуг партийн биш, эврәннь зүркни зааврар бичдвдн, зүркмдн болхла партин зүркн».

Ода Элстд Хальмг АССР-н бичәчнрин III-ч хург болджана. Хальмгин литератормуд, өмнән бәәх төрмүдиг оньчта кевәр хагьлад, эврәннь үүдәгч организацан цааранднь батлгьяр, оln-әмтнә, партин болн госу-даретвин сә хәәгч өөдән чинртә, сән произведеньс бүрдәлгьяр тодрха төрмүд темдглх.